

SHE'RIY MATNLARDA BIRIKTIRUV BOG'LOVCHILARINING PRAGMATIK IMKONIYATLARI

Abduqodirova Shoyista Tohir qizi

BuxDU filologiya fakulteti talabasi

Toyirova Guli Ibragimovna

BuxDU o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası professori ,f.f.d

Annotatsiya: Ushbu maqolada gapning mazmuniga katta ta'sir o'tkazadigan bog'lovchilarning pragmatik ma'nosi va vazifalari o'rganilgan. Bog'lovchilarning nutq vaziyatida lokutiv, illokutiv, perllokutiv aktlarni yuzaga keltirishi izohlangan. Bo'lovchining aynan biriktiruv bog'lovchisi bo'yicha mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: bog'lovchi, biriktiruv bog'lovchisi, pragmatika, presuppozitsiya, lingvistik presuppozitsiya, nutqiy vaziyat, illokutiv, hosila ma'no

O'zbek tilshunoslida bog'lovchilarni o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Birinchilardan bo'lib, A.Muxtorov boglovchilar bilan maxsus shug'ullanib, 1953-yilda "Hozirgi o'zbek tilida bog'lovchilar" mavzusida nomzodlik dissertasiyasini himoya qildi, Bog'lovchilarning semantik-grammatik xususiyatlari boshqa yordamchi so'z turkumlari bilan birgalikda R. Rasulov [1] tadqiqotlarida yoritildi.

O'zbek tilida ergashtiruvchi bog'lovchilarning taraqqiyot tarixi esa A.Matgoziyev tomonidan maxsus tadqiq etilib, nomzodlik dissertasiyasi sifatida himoya qilingan[8]. O'zbek tilidagi ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar va ular orqali yasalgan sintaktik butunliklar yuzasidan muayyan tadqiqotlar bajarilgan. Binobarin, G'.A.Abdurahmonov[1], M.Asqarova[2], R.Sayfullayeva[6], A.Berdialiyev[4] larning qo'shma gaplar bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida, ayniqsa, ergash gapli qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalarni tadqiq qilish jarayonida ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning semantik xususiyatlari, tuzilish jihatdan turlari, ularning sintaktik derivasiyadagi vazifasi bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni berishgan. O'zbek tili grammatikasiga oid ishlarda ergashtiruvchi boglovchilar masalasiga oid ko'plab fikrlar bayon qilinganligiga qaramay bu borada munozarali masala ko'p.

Pragmatik tadqiqotlarda asosiy e'tibor til birligining kontekst, nutk vaziyati, til egalarining voqelik haqidagi umumiy bilimlari va til ko'nikmalari kabi omillar bilan bog'liq jihatiga qaratiladi. Hatto kishilar o'rtasidagi munosabatni ifoda etuvchi nutkiy etiketlar, nutqning ijtimoiy xoslanishi, ifodaning sub'ektiv modallik aspektiga aloqador kirish, baho bildiruvchi so'z va vositalar, insonning

ichki holatini ifoda etuvchi diskurs hamda presuppozisiya hodisasi ham pragmatikaning o'rganish ob'ekti hisoblanadi,

O'zbek tili bog'lovchilarining muayyan matn, nutqiy vaziyat kabi omillar bilan bog'liq holda pragmatik vazifa bajarishi ayrim tadqiqotlarda qisman bo'lsa-da ma'lumot berilgan. Chunonchi, A.B.Pardayevning «O'zbek tilida yordamchi so'z turkumlarning lisoniy tizimdagi o'rni va lingvopragmatik tahlili» nomli monografiyasida ayrim bog'lovchilar presuppozitsiyas tahlil qilingan [9].

Muallif bog'lovchilarning presuppozitsiyani yuzaga keltirishi haqida so'z yuritar ekan, quyidagilarni yozadi: "Kuzatishlarimiz bog'lovchilarning ma'lum qismini faol presuppozitsiya ifodalovchi vositalar sirasiga kiritish mumkinligini ko'rsatdi". Olim ayrim bog'lovchilarning presuppozitsiyaga ishora qilishini misollar orqali tushuntiradi, Bundan ko'rinib turibdiki, bog'lovchilar ham presuppozitsiyaga ishora qilishi orqali pragmatik vazifa bajarishi mumkin,

Uzoq yillar davomida bog'lovchilarning asosan grammatik tabiati, ayrim semantik xususiyatlari tadqiq qilindi, lekin funksional-stilistik xamda nutqiy muloqotda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyatlarini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratilmadi. Buning natijasida bog'lovchilarning nutqiy qo'llanishida namoyon bo'luvchi pragmatik belgilari aniqlanmay qoldi. She'riy matnlarda biriktiruv boglovchilari turli xil pragmatik imkoniyatlarini ko'proq, namoyon etadi. Masalan, shoir A.Oripovning "Hakim va Ajal" dostonidan olingan quyidagi parchalarga diqqat qilaylik:

1. Kori xayrga baxsh etardi lahza-yu onni,
Ortar edi kitobida qayd va sahifa.

Matnda -yu yuklamasi bilan va boglovchisi o'zaro ma'nodoshlik hosil qilgan.
Qiyoslang: lahza-yu onni // lahza va onni; qayd va sahifa // qayd-u sahifa

2. Uni taftish qilmoqdaydi Malika ayon
Va barobar pinhon dilin borardi yorib,

Matnda "va" bog'lovchisi sodda gaplarni o'zaro bog'lash hamda bog'langan qo'shma gapni vujudga keltirish vositasi sifatida ko'rinadi,

3. Va axiyri panoh istab kelmish bu tomon,
Dong'i ketgan ulug' Hakim, yurtdosh vazirga

Matnda "va" boglovchisi oldingi gapni keyingi gap bilan bog'laydi, shu asosda mantiqiy bog'lanish vujudga keladi,

4. Nogahonda duv yorishdi Hakimning yuzi,
Dedi: - Olgil istagancha oltin va kumush,

Seni menga parvardigor yo'lladi uzi,
Topshiraman senga Mirzo, og'ir bir yumush.

Matnda va boglovchisi uyushiq to'ldiruvchilarni o'zaro bog'lash uchun vosita bo'lmoqda.

5. Qirqqa etgach jonlanadi marhum mutlaqo ,

Tilga kirar va oyoqqa turgaydir beshak

Bu matnda va boglovchisi so'zlarni emas, balki iboralarni o'zaro bog'lashga xizmat qilmoqda. Qiyoslang: tilga kirmoq va oyoqqa turmoq.

6. Bormikin yo tiriklikda o'zga tartibot,

Cheklimikan mavjudotning haddi, sanog'i?

Lekin bunda mantiq qani? Asli ne murod?

Barobarmi yaxshi bilan yomonning dogi?

Bu matndagi bilan yordamchisi biriktiruv boglovchisi (va)ga ma'nodosh.

Qiyoslang: yaxshi bilan yomonning // yaxshi va yomonning.

7. Ko'nikdilar asrlar ham taqdir ishiga,

Saltanatlar kelib ketti takror va takror .

Faqat Hakim buyuk Charxning aylanishiga

Sukut ichra quloq tutib yotar bedor.

Aynan bir so'zning yonma-yon bog'lovchi yordamida qo'llanishi matn orqali ifodalanayotgan chuqur davomiylilik, an'anaga sadoqat motivlarining ifodasi uchun xizmat qilmoqda.

8. Badaviy shaklida kelib Azroil

Muhammadga dedi: Joningni olgum.

Va lekin hurmatga erursan noil,

Tila tilagingni, do'st bo'lib qolgum

Oxirgi parchada va lekin boglovchilari yonma-yon kelib, uslubiy ma'no ifodalashga xizmat qilayotir. Bundan ko'rinadiki, yordamchilar, jumladan biriktiruv boglovchilari matn talabi bilan turlicha pragmatik (hosila) ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Biz bu o'rinda masalaning ayrim tomonlariga e'tibor qaratdik, xolos.

Bog'lovchilar matnda muallifning illokutiv niyatini yuzaga chiqarish bilan bog'liq turli xil pragmatik mazmunlarni ifoda etadi. Asosiy vazifadan tashqari o'z zimmasiga emosional-ekspressivlik ma'no ifodalash yukini ham oladi. Ana shu pragmatik xususiyat ularning ikkilamchi vazifasi birlamchi vazifasidan sira kam emasligini tasdiqlaydi[9].

Ko'pchilik boglovchilar faqat so'zlar va gaplar o'rtasidagi aloqanigina ta'minlamasdan, balki so'z va gap ma'nosini konkretlashtiradi, namoyon qiladi. Shunday xususiyatlarga ega bo'lgan bog'lovchilar ko'p yillardan buyon tilshunos olimlarning tekshirish obyekti bo'lib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida bog'lovchilar turli aspektlarda o'rganilgan. Birok boglovchi turkumiga oid so'zlar shu kunga qadar pragmatik aspektda maxsus tekshirish ob'ekti bo'lgan emas. Bog'lovchilarning pragmatik imkoniyati fikrii bayon qilish, muayyan matn, kommunikativ maqsad, nutkiy vaziyat, til egalarining tashqi olam haqidagi umumiy bilimlari va til ko'nikmalari kabi omillar bilan bog'liq holda tekshirish zaruratini yuzaga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонов Ғ.А. Қўшма гап синтаксиси. – Т.: Фан, 1964.
2. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гаплар. – Т.: Фан, 1960.
3. Асырова М.А. Способы подчинения и типы придаточных предложений в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Т., 1963.
4. Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. –Т.: Фан, 1989.
5. Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли қўшма гаплар. – Т.: Фан, 1990.
6. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал)талқини: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1993.
7. Расулов.Р.Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг семантик-грамматик хусусиятлари.- Т.: Фан, 1983.- 112 б.
8. Матғозиев А. Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг тараққиёт тарихи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Т., 1966.
9. Пардаев А. Ўзбек тилида ёрдамчи сўз туркумларнинг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили.-Т.:Фан , -Б.2013.-149.